

Spirituele organisaties

Kennis voorbij Kants dromen

Business spiritualiteit: dé oplossing voor de huidige crisis

Effecten, zoals ongebreidelde zucht naar macht en rijkdom, ontbrekend gevoel voor rechtvaardigheid en het uitblijven van een oplossing voor de huidige mondiale crisis, komen door het verlies van het spirituele karakter van de organisatie. Tenminste, dat betogen de voorstanders van deze nieuwe mode in management: business spiritualiteit.¹ Zou het herstellen van het spirituele karakter van de organisatie ons een nieuwe periode van voorspoed brengen?

Doorgaans richt het bedrijfsleven zich vooral op prestaties en vernieuwing vanuit rationele inzichten. De diepere spirituele kracht van de organisatie blijft daarbij vaak ongebruikt. Het management ziet over het hoofd dat juist deze corporatieve spiritualiteit een rijke bron van energie, creativiteit en inspiratie is. Het is een bron die in elke organisatie aanwezig is, en eenmaal aangeboord tot grootse prestaties kan leiden.² Spiritualiteit is de nieuwe trend in het bedrijfsleven. We moeten op zoek naar zingeving is het idee, naar wie we echt zijn, naar inspiratie. Dan komen die grote winsten vanzelf. "We staan aan de vooravond van een nieuwe wereld-ordering".³

Dat business spiritualiteit populair is, kan onder andere opgemaakt worden uit de aanwezigheid van een leerstoel 'Business Spiritualiteit' aan de Nijenrode Universiteit. In de cursus Business Spiritualiteit leren studenten om 'de vaak verzwakte spirituele krachtbron van een organisatie tot volle bloei te laten komen'⁴. Spiritualiteit is niet zomaar populair, het lijkt ons dagelijkse leven betekenis en een gevoel van diepgang te kunnen geven.⁵ Aangezien de vraag naar betekenisgeving en oriëntatie niet los gezien kan worden van die naar feitelijke kennis⁶, is het best mogelijk dat business spiritualiteit nieuwe kennis oplevert. In dit artikel geef ik antwoord op de vraag of spiritualiteit is te verbinden met kennis.

Als er een verbintenis mogelijk is tussen spiritualiteit verwacht ik dat deze gevonden kan worden in de impliciete aspecten van kennis. Ik geef dan ook eerst een korte toelichting op de begrippen spiritualiteit en stilzwijgende kennis om deze aanname te verduidelijken. Vervolgens gebruik ik Kants kritiek op de geestenwereld om antwoord te geven op de vraag of er kennis aan de geestenwereld ontleend kan worden. Vanuit de constatering dat dit niet mogelijk is, vertaal ik dit naar de context van de bedrijfswereld. Ik temper hierbij de grote beloftes die over het bedrijfsleven uitgestort worden.

Spiritualiteit

Spiritualiteit wordt opgevat als onder andere 'diepte-realisme, het dragend grondvlak dat het leven steunt en zin geeft'⁷, 'een aandachtige levenshouding van iemand die zich bewogen laat worden door wat hem of haar het diepste beweegt'⁸ of als 'de bedachtzame liefde voor het leven'⁹. Spiritualiteit verwijst zowel naar een bepaalde inhoud als naar een bepaalde houding.

De inhoud van spiritualiteit kan afgeleid worden uit de betekenis van het Latijnse woord *spiritus*, te vertalen met 'ademtocht' of 'geest'. Van Peursen¹⁰ stelt dat uit de ontstaansgeschiedenis van de woorden lichaam, geest en ziel opgemaakt kan worden dat deze termen nauw samenhangen. Ondanks dat lichaam en ziel vaak als tegengestelden gebruikt worden, geldt volgens hem dat lichaam en ziel pas kunnen bestaan in elkaars aanwezigheid. Aristoteles maakte in *De Anima* al duidelijk dat

¹ De Blot (2006), pag 41

² Ontleend aan http://www.bsmagazine.nl/?m=documents&doc_id=8&id=1, geraadpleegd op 5 mei 2009

³ Ontleend aan <http://www.sprout.nl/artikel.jsp?id=1773004>, geraadpleegd op 5 mei 2009

⁴ Ontleend aan <http://www.nijenrode.nl/Education/executive/businesscourses/businessspiritualiteit/Pages/Opzetvancourse.aspx>, geraadpleegd op 5 mei 2009

⁵ Ontleend aan Taylor (2007), pag 422

⁶ Ontleend aan Handout I, cursus B, soorten vragen die ruimte geven aan epistemische variatie

⁷ Vanistendeal (2001), pag 8

⁸ Roothaan (2007), pag 43

⁹ Solomon (2002), pag xii

¹⁰ Ontleend aan Van Peursen (1956)

Spirituele organisaties

Kennis voorbij Kants dromen

lichaam en ziel niet zonder elkaar kunnen bestaan. Geest stond volgens Aristoteles wel onafhankelijk van het lichaam; hij verstond onder geest 'het bespiegelend vermogen dat alleen aan de mens eigen is. De geest is geen ziel en staat onafhankelijk van het lichaam. De geest is dus eigenlijk niet iets, maar een mogelijkheid'.¹¹ Een zeker dualisme tussen het stoffelijke en geestelijke lijkt hiermee onvermijdelijk. Van Peursen bespreekt eveneens hoe spiritualiteit als houding geïnterpreteerd kan worden. De mens is als geestelijk wezen verbonden met de werkelijkheid, niet als object maar als referentiepunt dat 'ik' zeggen kan. Vanuit dit referentiepunt oriënteren wij ons op de wereld. Omdat dit 'ik' niet samenvalt met enig object in de werkelijkheid, is het kennis-theoretisch niet te vangen. Van Peursen constateert dat geest 'het geheim is van de mens, waarop geen beslag te leggen is'.¹² Hij stelt voor om de mens niet als denkend of waarnemend subject op te vatten, maar als handelend. Geest verwijst in die opvatting naar uiteenlopende gedragsmogelijkheden.

Het dualisme tussen geest versus lichaam/ziel wordt door Van Peursen uitgelegd vanuit de wijze waarop de mens zich als referentiepunt op de werkelijkheid oriënteert. Deze oriëntatie kan echter niet gezien worden als spiritueel, zoals in business spiritualiteit gehanteerd wordt. Dat zou betekenen dat alle oriëntaties op de werkelijkheid spiritueel van aard zijn. Dit zou het begrip erg breed en daarmee vaag maken. Dennett is veel specifiek over spiritualiteit. Hij gaat in op de verwarring die er tussen moraliteit en spiritualiteit bestaat. Hieraan ligt volgens hem de veronderstelling ten grondslag dat geest en goedheid samenvallen. Deze religieuze interpretatie van spiritualiteit wijst hij af. Maar ook Dennett benoemt spiritualiteit als een bepaalde houding. 'Als je geconcentreerd en betrokken blijft, zul je ontdekken dat de moeilijke keuzes makkelijker worden, de juiste woorden gevonden worden wanneer je ze nodig hebt, en je inderdaad een beter mens zult zijn. Dat is het geheim van spiritualiteit, en het heeft helemaal niets te maken met het geloof in een onsterfelijke ziel of in iets anders bovennatuurlijks'.¹³ Ook Duintjer wijst op het praktische van een spirituele houding. Hij verwijst met spiritualiteit naar een houding in het leven, die al doende geleerd wordt. 'Die te leren houding betreft niet alleen het hogere en het diepere, maar ook het banale en triviale, het concrete van het dagelijkse leven'.¹⁴ Samenvattend betekent spiritualiteit een betrokken en aandachtige houding gericht op diepere lagen van mogelijke betekenisgeving.

Impliciete aspecten van kennis

Opvallend in deze interpretatie van spiritualiteit is de gerichtheid op betekenisgeving en niet op waarheid. Arendt¹⁵ brengt naar voren dat de mens zichzelf met het stellen van onbeantwoorbare vragen naar betekenis, zichzelf als vraagstellend wezen vestigt. Daar waar het intellect (*Verstand*) wenst te begrijpen wat aan de zintuigen is gegeven, wenst de rede (*Vernunft*) de betekenis ervan te begrijpen. Waarheid is verbonden met intellect en wordt bewezen door zintuiglijke ervaring. Betekenis daarentegen is verbonden met het denkvermogen en staat los van daadwerkelijk bestaan. Betekenis is gericht op de vraag wat het betekent om te zijn; het bestaan wordt als vanzelfsprekend genomen. Arendt noemt de zoektocht naar betekenis 'de functie van het zesde zintuig'.¹⁶ Met dit zintuig kunnen we ons thuis voelen in de wereld. De zoektocht naar waarheid is volgens haar van andere orde; zij noemt dit de zoektocht naar kennis. Zij stelt dat als wij het verlangen naar betekenisgeving verliezen en de onbeantwoorbare vragen niet meer stellen, wij eveneens het vermogen verliezen om de beantwoorbare vragen te stellen. Kennisproductie en waarheidsvinding stopt. Met dit argument verbindt zij betekenis met kennis. Betekenisgeving, oftewel rede, gaat vooraf aan kennis, oftewel intellect. Met name haar verwijzing van het proces van betekenisgeving met het zesde zintuig¹⁷, opent een mogelijke interpretatie naar spiritualiteit. Als deze zoektocht naar betekenisgeving opgevat wordt als spiritueel, ontstaat er eveneens een verbintenis met kennis. Aan het kennis-

¹¹ Van Peursen (1956), pag 97

¹² Van Peursen (1956), pag 125, ontleend aan o.a. Wittgenstein

¹³ Dennett (2005), pag 296

¹⁴ Duintjer (2002), pag 31

¹⁵ Arendt (1971), pag 62

¹⁶ Arendt (1971), pag 59

¹⁷ Zij ontleent dit begrip aan Kants *sensus communis*, ik verwijs naar *Vita Activa* voor een toelichting op dit begrip

Spirituele organisaties *Kennis voorbij Kants dromen*

verwervingproces gaat dan een spirituele zoektocht vooraf. Deze spirituele zoektocht is, middels het stellen van onbeantwoorbare vragen, gericht op betekenisgeving.

Polanyi¹⁸ stelt eveneens dat (expliciete) kennis voorafgegaan wordt door betekenisgeving. Het verschil met Arendt is dat hij deze vorm van betekenisgeving wel kennen noemt, namelijk 'tacit knowing'. Dit proces van kennen vindt als mentale activiteit onzichtbaar plaats en valt daarmee binnen dezelfde categorie als het denkproces, zoals Arendt beschrijft. Volgens Arendt is het proces van betekenisgeving niet mogelijk zonder het denkende individu. Volgens Polanyi is impliciete kennis niet te scheiden van de kenner. Hendriks¹⁹ verduidelijkt dat Polanyi met persoonlijke kennis niet bedoelt, dat kennis in de hoofden van mensen zit, maar dat kennis niet los gezien kan worden van concrete situaties. Tevens verwijst het impliciete van kennis naar het potentieel onkenbare van de toekomst; kennis is verbonden met de potentie tot nieuwe kennis.

Betekenis en waarheid zijn gevangen in een tegenstelling. Dit houdt in dat ze pas kunnen bestaan in elkaars afwezigheid. Het gebruiken van de ene kant van een tegenstelling, brengt noodzakelijkerwijs het afgewezen tegenoverstelde aan het licht. Dit toont aan dat beide slechts betekenis hebben in hun tegenstelling.²⁰ Inhoudelijk gezien benadrukt spiritualiteit de mogelijkheid van kennis, het gaat aan expliciet kennen en waarheid vooraf. Het is verbonden met een proces van betekenisgeving en is als zodanig eveneens verbonden met een proces van kennisverwerving. Het kan vergeleken worden met een houding van denken en impliciet kennen. Onbeantwoorbare vragen stellen staat centraal. Het bijzonder aan spiritualiteit is het hoopvolle nadenken over diepere betekenis.

Kants kritiek van de paranormale ervaring

Kant²¹ heeft in zijn voorkritische periode stilgestaan bij spiritualiteit. Hij bekritiseert in *Dromen* het spiritisme van Swedenborg, die als geestenziener bekend stond. Kant betoogt dat we niet kunnen weten of de geest bestaat omdat we via ervaring geen bewijs hebben dat geesten bestaan. Dit is echter geen aanleiding om het bestaan van geesten af te wijzen. Hij benadrukt dat we ook niet kunnen weten of de geest niet bestaat. Kortom, we weten het niet. Dit fundamentele niet-weten komt voort uit het onderscheid tussen zuivere rede en ervaringskennis. Zuivere rede is niet geschikt om geest of ziel te kunnen kennen, omdat ze alleen objecten buiten zichzelf kan kennen. Ervaringskennis, gebaseerd op zintuiglijk ervaring, levert geen positief bewijs over de innerlijke mogelijkheid van de geest. Theoretische kennis over de geestenwereld is niet mogelijk. Over paranormale verschijnselen is hij duidelijk: deze ontspruiten aan de fantasie van een geesteszieke: "Telkens als de geesten aan mensenzielen hun gedachten mededelen, worden deze gedachten gekoppeld aan schijnbaar materiële dingen, die uiteindelijk alleen maar worden voorgespiegeld aan degene die ze ontvangt, dankzij de betrekking op de geestelijke zin en toch met de schijn van werkelijkheid"²². Er gaat iets mis met het menselijke vermogen om objecten uit de werkelijkheid voor het geestesoog te halen. Kant noemt dit dromen en illusie.

Niet zozeer de vraag of geesten bestaan maar de vraag waarom mensen in geesten geloven intrigeert Kant. Hij verklaart het geloof in geesten als volgt:

Ik wil ruitelijk toegeven, dat alle vertellingen over het verschijnen van gestorven zielen of over beïnvloeding door geesten, dat alle theorieën over de vermoedelijke natuur van de geestelijke wezens en hun verbondenheid met ons, alleen in de schaal van de hoop gewicht krijgt. In de schaal van de speculatie schijnen ze daarentegen uit louter lucht te bestaan. ²³

¹⁸ Polanyi (1966), pag 3-25

¹⁹ Hendriks (2006), pag 14, gebaseerd op Tsoukas, Polanyi, Cook&Brown

²⁰ Arendt (1968), pag 34-37

²¹ Kant (1766)

²² Kant (1766), pag 121

²³ Kant (1766), pag 98-99

Spirituele organisaties *Kennis voorbij Kants dromen*

Van geesten kunnen we geen kennis hebben. Kant biedt inzicht in de inhoudelijk kant van spiritualiteit. Geesten zijn uitdrukking van de hoop, die doet leven, die menselijk doet leven. Met Kant zijn we eveneens in staat om een onderscheid te maken tussen spiritualiteit, die hoopgevend is en 'New-age spiritualiteit', die een fantasiewereld oproept.

Pragmatische spiritualiteit

Kant maakt dus duidelijk dat vertrekken vanuit de ontologische aanname dat geesten bestaan, niet zinvol is en logisch niet relevant. Hetzelfde geldt voor het afwijzen van deze aanname. Roothaan²⁴ hanteert eveneens dit standpunt. Zij stelt dat we empirisch niet kunnen bewijzen of geesten wel of niet bestaan. Het is volgens haar niet zinvol om kennis, verkregen via een spirituele houding, als ongeldig af te wijzen. Wat we wel kunnen, is onderzoeken wat het geloof in geesten voor mensen betekent. Dit kan het beste vanuit een pragmatische epistemologie. Als kennis, ontleend aan de geestenwereld, in de praktijk werkt, dan is er sprake van gerechtvaardigde kennis.

Dewey²⁵ hanteert een dergelijk epistemologie. Hij verbindt geloof met handelen en handelen met praktische kennis. Op basis van het traditionele onderscheid tussen theoretische en praktische kennis, bekritiseert hij de classificatie van praktische kennis als inferieur. Praktische kennis stelt mensen in staat om het principieel ongekende van toekomstige situaties in te schatten en hier mee om te gaan. Kennis is waar als het werkzaam is in de praktijk; het is niet inferieur. Arendt²⁶ zou deze opvatting van handelen bekritisieren. Pragmatische kennis is gebaseerd op een gevolg-oorzaak denken. Het veronderstelt dat de handelende persoon weet welke effecten te relateren zijn aan zijn kennisclaims. In het Grieks bestaan twee woorden voor handelen: *archein* en *prattein*. *Archein* verwijst naar beginnen, voorgaan, regeren en *prattein* naar meemaken, volbrengen, voltooiën. Handelen kent daarmee zowel een begin als een eind. Een persoon kan wel het begin van een handeling bepalen (*archein*), maar niet het eind, omdat dit afhankelijk is van andere mensen (*prattein*). Het kenmerkende aan handelen is dus haar onvoorspelbaarheid. Deze opvatting is erop gebaseerd, dat in het domein van de menselijke aangelegenheden, de mens nooit alleen handelt. Aangezien het bestaan van praktische kennis eveneens verbonden is met het domein van de menselijke aangelegenheden, is het niet houdbaar om te stellen dat een pragmatische epistemologie het beste past bij spiritualiteit. Het probleem ligt aan het principieel onkenbaar zijn van de toekomst, hetgeen eveneens Dewey's uitgangspunt is.

Het onderscheid tussen kennis en betekenis is daarmee essentieel voor spiritualiteit. Het onkenbare van de toekomst brengt met zich mee dat al het handelen onvoorspelbaarheid en onzekerheid met zich meebrengt. Spiritualiteit kan deze onzekerheid niet wegnemen. Zekere kennis en waarheidsclaims, die de expliciete aspecten van kennis benadrukken, kunnen niet gerechtvaardigd worden met spiritualiteit. Spiritualiteit is van belang, omdat het voorafgaat aan zekere kennis. Zonder de zoektocht naar onbeantwoorbare vragen, verliezen we het vermogen tot het stellen van beantwoorbare vragen. Spiritualiteit is een grondhouding, die zekerheid kan geven, maar vooral hoop op een beter leven. En niets meer en minder dan dat.

Business spiritualiteit

De vorm van business spiritualiteit, die grote beloftes over het bezweren van de huidige economische crisis doet, kan dan ook geclassificeerd worden als 'New-age spiritualiteit'. Kant zou het ziekelijke hersenspinsels noemen. De geesteswereld kan ons geen antwoorden geven die zinvol zijn voor aardse zaken. Het kan ons zeker geen hoge winsten garanderen, die vanzelf zullen komen. Spiritueel leiderschap leidt niet tot minder ziekteverzuim, tevreden en gemotiveerde medewerkers. Bedrijfsresultaten kunnen niet worden verbeterd door leiders, die nadenken over spirituele zelftransformatie.²⁷ Waartoe business spiritualiteit wel in staat is, is dat het onbeantwoorbare vragen doet opko-

²⁴ Roothaan (2009)

²⁵ Dewey (1929)

²⁶ Werff (2008), pag 4-5, ontleend aan Arendt

²⁷ Bos (2000), pag 106

Spirituele organisaties

Kennis voorbij Kants dromen

men. En dankzij dit vermogen zijn wij in staat, om ook de beantwoordbare vragen ruimte te geven. Spiritualiteit maakt ons ervan bewust dat we erop mogen hopen dat alles mogelijk is. De zoektocht naar hapklare brokken en voorspoed sluiten spiritualiteit uit. Spiritualiteit is geen beter alternatief voor rationaliteit. Rationele inzichten en spiritualiteit zijn met elkaar verbonden. Spiritualiteit opent diepere bronnen, die nuttige kennis en waarheid als belofte in zich hebben.

Literatuur

- Arendt, H. (1968), *Men in dark times* (Orlando: Harcourt Brace 1983)
- Arendt, H. (1958) *The Human Condition*, vertaald in *Vita Activa; De mens: bestaan en bestemming*, (Amsterdam: Boom 2004)
- Arendt, H. (1971) *The life of mind* (New York: Harcourt 1978)
- Blot, P. de (2006) *Business Spiritualiteit als kracht voor organisatievernieuwing; Op zoek naar de mystiek van het zakendoen* (Eemnes: Nieuwe Dimensies)
- Bos, R. ten (2000) *Fashion and Utopia in management thinking*, vertaald in *Modes in management; een filosofische analyse van populaire organisatietheorieën* (Amsterdam: Boom 2005)
- Broekstra, G. & Blot, P. de & Heijblom, R. & Bommerez, J. & Zijtveld, K. (2006) *De brug naar business spiritualiteit; Radicale vernieuwing begint bij de wortels* (Eemnes: Nieuwe Dimensies)
- Dennett, D.C. (2005) *Breaking the spell; Religion as a natural phenomenon*, vertaald in *De betovering van het geloof; Religie als een natuurlijk fenomeen* (Amsterdam: Olympus 2006)
- Dewey, J. (1916) *Democracy and Education* (Middlesex: The Echo Library 2007)
- Dewey, J. (1929) 'The quest for certainty', in *Complete works*, vol4 (Carbondale: Southern Illinois University Press)
- Duintjer, O. (2002) *Onuitputtelijk is de waarheid* (Budel: Damon)
- Eynikel, J. (red) (2006) 'De dobbelstenen van Albert Einstein; Over kosmische spiritualiteit', in *Spes Cabier*, nr 6 (Antwerpen: Tertio)
- Graller, P. (2006) *De marmeren glimlach van de kosmos; Albert Einstein en zijn kosmische religiositeit* (Leuven: Cera)
- Heelas, P. (2008) *Spiritualities of life; New Age Romanticism and consumptive capitalism* (Malden: Blackwell Publishing)
- Hendriks, P.H.J. (2006) *Kennis aan banden* (Nijmegen: Radboud Universiteit)
- Jorna, R.J. & Engelen, J.M.L. van & Hadders, H. (red) (2004) *Duurzame innovatie; Organisaties en de dynamiek van kenniscreatie* (Assen: Koninklijke Van Gorcum)
- Kant, I. (1766) *Traäume eines Geistersehers, erläutert durch Traäume der Metaphysik*, vertaald in *Dromen; Kriek van de paranormale ervaring* (Kampen: Ten Have 2005)
- Peursen, C.A. van (1956) *Lichaam, ziel, geest; Inleiding tot een wijsgerige antropologie* (Utrecht: Bijleveld 1994)
- Polanyi, M. (1966), *The tacit dimension* (London: Routledge and Keegan Paul)
- Roothaan, A. (2009), *How do we know about the spiritual; An intercultural philosophical approach* (forthcoming)
- Roothaan, A. (2007) *Spiritualiteit begrijpen; Een filosofische inleiding* (Amsterdam: Boom)
- Solomon, R.C. (2007) *Spirituality for the skeptic; the thoughtful love of life* (New York: Oxford University Press)
- Stockx, J. & Langenberg, S. (red) (2008) 'Spiritueel Kapitaal; De opmars van spiritualiteit in de bedrijfsweld', in *Spes Cabier*, nr 10 (Antwerpen: Tertio)
- Taylor, C. (2007) *A secular age*, vertaald in *Een seculiere tijd* (Rotterdam: Lemniscaat 2009)
- Tissen, R. & Broekstra, G. & Roel, H.P. & Blot, P. de (2006) *De brug naar spiritualiteit & Creativiteit; De magie van creativiteit in het spiritueel zakendoen* (Haarlem: Altamira-Becht)
- Vanistendael, S. (2001) *Gelukkig zijn we onvolmaakt; Over humor en spiritualiteit* (Lannoo: Terra)
- Werff, S. van der (2008) *Het einde van ethiek volgens Arendt; Hoe beperkt globalisering de publieke ruimte van organisaties* (Bachelorwerkstuk Wijsbegeerte Vrije Universiteit Amsterdam)

